

Claus Rønlevs bibliotek

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Digitaliseret efter aftale med Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. PDF-filen er kun til ikke kommercielt brug.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine mange tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

Kirke
historiske
samlinger
1978

Kirke
historiske
samlinger
1978

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten
Jørgen Stenbæk*

AKADEMISK FORLAG
KØBENHAVN

Lysets sæde

Aarhus Domkirkes kor o. 1500

Af *Otto Norn*

Turisterne, og deres tal er nu om dage stort, bliver pænt modtaget i Aarhus Domkirke. Rummet er lyst, rent, og veltempereret, bløde gulvtæpper dæmper skarernes skridt, der sædvanligvis styrer direkte frem imod koret med Bernt Notkes berømte altertavle, kirkens største attraktion bortset fra rummet i sig selv.

Heller ikke lader forskerne Aarhus Domkirke upaaagtet, baade bygning og altertavle er i deres søgelys, og de mere videbegærlige besøgende vil skønne paa den grundige inventarisering, som Nationalmuseet i løbet af den sidste halve snes aar har udgivet i 11 hefter af storværket »Danmarks Kirker« under redaktion af Vibeke Michelsen og Kield de Fine Licht¹. Her findes tilvejebragt et væld af oplysninger, som den enkelte kun efter besværlige og tidrøvende studier vilde formaa at samle paa egen haand.

»Danmarks Kirker« er ikke direkte forpligtet til at drage videregaaende slutninger af monumentstudierne; opgaven bestaar primært i at fremlægge materialet nøgternt beskrevet og kritisk vurderet ud fra de paa materialet beroende præmisser. Medarbejderne kan da ogsaa kun sjældent forventes at afse tid til mere, hvis de i løbet af en overskuelig aarrække skal naa landet rundt.

Det hører til undtagelserne, at en redaktør finder mulighed for at uddybe et emne eller mere grundigt behandle en enkelthed. En saadan undtagelse repræsenterer Erik Moltke med sin bog om Bernt Notke og altertavlen i Aarhus Domkirke². Chefredaktøren lægger heri ingen-

[1] Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet, Århus Amt. G. E. C. Gad's Forlag. Kbh. 1968 og flg. aar. I det følgende betegnet D. K.

[2] Erik Moltke: Bernt Notkes Altertavle i Århus Domkirke og Tallinntavlen I-II. Kbh. 1970, i det følgende betegnet E. M. Jævnfør Max Hasse: Bernt Notke, Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft, Bd. XXIV, Heft 1/4 Berlin 1970, samt Wivan Munk-Jørgensen: Omkring Bernt Notke og altertavlen i Århus domkirke. Århus Stifts årbøger 1974, s. 7-30.

lunde skjul paa, at en del af den lyst, som har drevet hans værk, er lysten til at korrekse letfærdige kunsthistorikere.

Det burde være selvfølgeligt for alle kunsthistoriestuderende ved Aarhus Universitet tidligt at gøre sig fortrolig med domkirken, det eneste middelalderlige storværk, som er dem tilgængeligt inden for miles omkreds. De studerendes vejledere har en naturlig pligt til at forsøge at tolke dette nationalmonument, der utvivlsomt imponerer, dog mere ved sine dimensioner end sine kunstneriske kvaliteter. Selv det høje, lyse korrum, en arkitektonisk nyskabelse fra slutningen af 1400'rne kan ikke dølgge, hvad det mangler i at opfylde tidens skønhedsideal, som man forestillede sig beroende paa farven, lyset og »tallet« (proportionerne). Retfærdigvis maa man dog ved den nutidige vurdering tage i betragtning, hvad i tidens løb er tabt i farve- og lysvirkning; med skam at melde ikke blot ved forfald, men ogsaa ved ufølsom restaurering. Derimod skyldes det den simple behandling af byggematerialet, teglstenen, den baltiske sengotiks særkende, at vi endnu i dag kan tiltræde N. L. Høyens dom fra 1857 over Aarhus Domkirkes korhal: »Men for Resten hersker der ogsaa i det Indre den allerstørste Simpelhed. Ledføjningen i Vindueskarmene fraregnet, er her ikke saa meget som en lille Rundstav eller et Ornament; Alt aander den største Tarvelighed«³. Dog, det aander!

Vil man forstaa hvorledes, bør man følge Francis Beckett⁴ fra »de mørke, trykkende romanske Sidekor« ind i koret, »den gotiske Bygning, hvor lette Stjernehvælv svæver over de dumdrigtigt opadstræbende Piller, og hvor Murfladerne helt gennembrydes af de ni høje Vinduer, der fylder Rummet med det rigeste Dagslys«. Denne kontrast belærer virkningsfuldt om to tidsaldres grundforskellige opfattelse, navnlig hvad angaar lyset som rumskabende faktor. Og det er just lyset, som har fremkaldt disse kortfattede annotationer til de senere aars skrifter om Aarhus Domkirke og dens højaltertavle.

Da Høyen som den første studerede bygningen, erkendte han klart, at den er os overleveret som en meget radikal omskabelse og udvidelse af den af biskop Peder Vognsen o. 1200 grundlagte romanske katedral, og ingen har bedre end Høyen opfattet Aarhus Domkirke som arkitektur; men hans bygningsarkæologiske analyser var ikke

[3] N. L. Høyen: Aarhus Domkirke. Trykt i »Fædrelandet« 1857, Nr. 230-32. Optr trykt i »Ny kirkehistoriske Samlinger«, 1ste Bind, S. 161ff, samt i N. L. H.'s Skrifter, 2. Bd. Kbh. 1874, s. 181ff. Citatet s. 195f.

[4] Francis Beckett: Danmarks Kunst II. Gotiken. Kbh. MDCCCXXVI, s. 11.

Biskop Niels Clausens gravsten, 312 × 215 cm, hugget o. 1500, rimeligvis af en lybsk mester. Her gengivet efter tegning af S. Abildgaard 1770 (Nationalmuseet). Under den vældige kalkstenshelle, bag domkirkens højalter ventede hyrden paa at blive kaldt til at lede sin flok til dom.

dybtgaaende nok til at afsløre, at den store sengotiske omdannelse begyndte i vest og blev afsluttet i øst med nyopførelsen af den lyse korhal, monumentets pryd⁵.

Nu har »Danmarks Kirker« efter grundige undersøgelser redegjort for alle faser i ombygningens forløb. Disse er i hovedsagen tre: Vestpartiets og skibets, tværskibets og korets^{5a}. Det er sidstnævnte, i alt væsentligt en nybygning og kontrastfuld tilføjelse til den romanske kathedrals forhøjede langhus og tværskib, der især maa interessere. Kan der saaledes ikke herske tvivl om, at den store omdannelsesproces er skredet frem fra vest til øst, er det dog ikke anderledes, navnlig hvad angaar overhvelvningen, end at der paa én gang maa have været arbejdet i flere af bygningens afsnit; herom og om den absolutte kronologi kan kirkens talrige kalkmalede indskrifter, bispevaaben og aarstal give oplysninger, dog ikke i alle tilfælde éntydigt; de skal i nærværende sammenhæng blive drøftet efter en redegørelse for, hvorledes katedralens østafslutning er blevet til.

Efter at have paavist at forhøjelsen af tværskibets og det hertil stødende korfags romanske mure stilistisk adskiller sig saa stærkt fra de tilsvarende arbejder i langhuset, at dette antagelig forudsætter en udskiftning i byggeledelsen, slutter »Danmarks Kirker«, at der herefter maa være indtraadt en standsning. Da arbejdet med korets ombygning blev genoptaget, var det efter helt nye og langt mere vidtgaaende planer. Byggeledelsen tog det meget afgørende skridt i stedet for at fuldføre ombygningen i øst, saaledes som den ved tilvejebringelse af større rumhøjde og mere lys hidtil fra vest var skredet frem til koret, at lade opføre et helt nyt og langt større kor, den treskibede hal, som Høyen kalder »en Helhed for sig«⁷. Beslutningen var i alle henseender skelsættende, for den medførte nedbrydning af katedralens gamle højalter, translation af dets relikvier og flytning af fundator biskop Peder Vognsens grav, opbygning og indvielse af et nyt højalter tolv, tretten meter længere mod øst. Kun i sjældne tilfælde og nødtvunget gik man i middelalderen saa radikalt tilværks, hellere, hvor besværligt det end maatte være, indrettede man en ny bygning efter det gamle højalter end omvendt. Men den Aarhus-bisp holdt sig ikke tilbage.

[5] »Choret danner imidlertid en Helhed for sig, det er en Kirkehal, som ved Tværskibet skilles fra Langhuset ...« Høyen: Skrifter II, s. 214.

[5a] D. K., s. 219f.

[6] D. K., s. 247.

[7] D. K., s. 261. Om Høyens karakteristik se note 5.

Hvem var han, naar fandt begivenheden sted, og med hvilke konsekvenser?

I mangel af arkivalske kilder er eftertiden henvist til at supplere de bygningsarkæologiske vidnesbyrd med en vurdering af de kalkmalede indskrifter, navne og vaabenskjolde, som i saa rigt maal er strøet ud over vægge og hvælv, ikke blot i Aarhus-katedralen, men i et stort antal af stiftets søgnedkirker, som inkorporerede eller paa anden maade afhængig af biskoppen var underkastet hans magt. Historisk kilde-materiale af denne art maa i sagens natur være yngre end de murflader, hvorpaa det er prentet, lader sig dog med tilbørlig forsigtighed, inddrage i drøftelsen af en bygnings absolutte kronologi, forudsætningen for at kunne knytte bygningsværket til personer og ideer.

Den mest betydningsfulde af Aarhus Domkirkes malede indskrifter er tillige den mest upaaagtede, hvilket formentlig skyldes, at den hverken omfatter navne eller aarstal, bortset fra Den hl. Clemens'. Til gengæld bringer den et udsagn om den sengotiske korbygning, som nok kan fortjene at blive kommenteret.

Det drejer sig om en – desværre ikke fuldstændig bevaret – kalkmalet minuskelindskrift foroven paa ydersiden af korskrankemurens østlige del, af »Danmarks Kirker⁸« dateret til 1500-tallets første aarti, en datering, som øjensynlig bygger paa et ikke nærmere begrundet skøn, og som derfor ikke uden videre bør godtages. Skrankemuren, der fuldstændig afgrænsede højkor fra omgang, og hvorpaa indskriften saa iøjnefaldende er anbragt langs overkanten, mod øst, har uden tvivl været opført, da det nye højalter blev indviet. I hvert fald eksisterede korskrankemuren i 1497, da der paa dens yderside mod nord blev malet et billede af S. Jørgen og dragen⁹; rimeligvis er den, og hermed korets indretning, et par aar ældre, saaledes som vil fremgaa i sammenhæng med omtalen af S. Christoffers kapel (s. 54).

Indskriftens karakter og betydningsfulde budskab gør det rimeligt at antage, at den er malet i forbindelse med eller kort tid efter, at koret er blevet taget i brug. Den gengives her efter »Danmarks Kirker«¹⁰: »[Lu]cis: sedes: est: hec: sacra: [luc]is: edes: M(ate)r: n(ost)rar(um): decor: (et): dec(us): ecc(les)iar(um) Deuotus C(hris)to: te(m)plo:

[8] D. K., s. 392f.

[9] D. K., s. 389.

[10] D. K., s. 392f.

q(ui): s(er)uit: i(n): isto: [afbrudt af dør] [s]alutis: Nos: martir: Cleme(n)s: rege: cu(m): re: no(m)i(n)e: Cleme(n)s Salutifica(n)s: e(nim): o(mn)e: q(uo)d: subdola: fraus....«.

Indskriften paa dette centrale sted er højkorets og dermed domkirkens vieindskrift, dens titulus ecclesiae¹¹, som er malet til minde om (gen-)indvielsen og oplysning om, til hvilken helgens ære indvielsen er sket. Om tidspunkt og udøver havde man naturligvis gerne modtaget besked; men over den manglende datering vil alle vemodige spekulationer være overflødige; derimod findes aarsag til glæde over det smukke indledningsrim, som er afgørende for at forstaa samtidens opfattelse af korrummets arkitektur. Forinden denne skal drøftes, maa dog muligheden af at tidsfæste korbygningens opførelse nærmere undersøges.

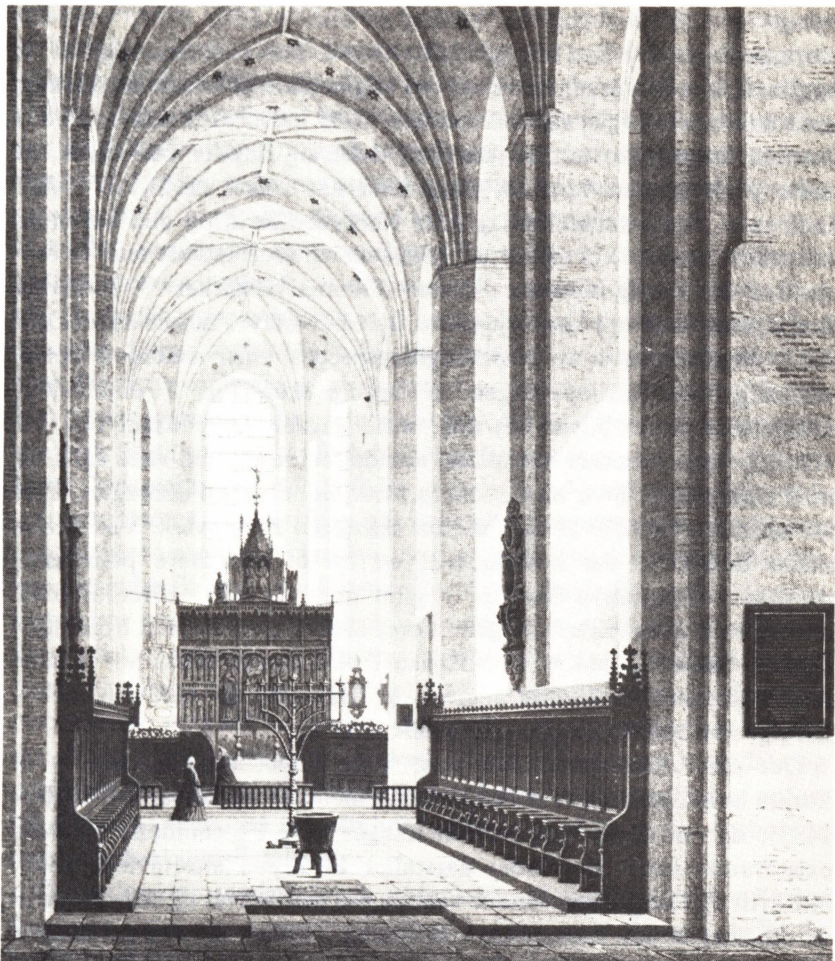
De biskopper, der forestod Aarhus Domkirkes gennemgribende ombygning, Jens Iversen Lange (1449-1482, død i dette aar), Eiler Madsen Bølle (1482-1490, død 1501) og Niels Clausen (1490-1520, død 1531) sparede ingen umage for at sikre sig en plads i eftertidens erindring. Talrige steder saavel i domkirken som i sognekirkerne rundt om i stiftet finder vi deres navne og vaabenskjolde, flere steder ogsaa indskrifter, der mere præcist oplyser om disse energiske mænds indsats for kirkernes udsmykning og udstyr med løst inventar. Dog er det ikke i alle tilfælde muligt sikkert at afgøre, i hvilken anledning, under hvilke omstændigheder biskoppen har ønsket at lade sig selv, en (død eller endnu levende) forgænger erindre. Om aarsagen til, at Jens Iversen i 1477 lod male en indskrift i domkirken, i midtskibets 12. fag fra øst kan dog ingen usikkerhed raade. Arbejdet med langhuset var da skredet saa langt frem mod øst, at biskoppen fandt gode grunde til tværs over østkappen at lade male sit vaaben og følgende (i 1867 fornyede, her fra latin oversatte) indskrift: »i Herrens aar 1477 blev disse hvælvinger bygget på foranledning af den ærværdige fader og herre i Kristus... Jens Iversen, biskop i Aarhus«¹².

Søndre korsarms overhvælving maa efter vaabnerne i kapperne at dømmes være sket i Jens Iversens og Ejler Madsens tid¹³. Naar nordre er blevet overhvælvet fastslaar en stor, prangende indskrift i 3. hvælv fra nord, paa nordkappen lige over gjordbuen. »Dette værk (hoc

[11] Lexicon für Theologie u. Kirche. Bd. 10, sp. 213.

[12] D. K., s. 432.

[13] D. K., s. 434.

Parti af Choret i Aarhus Domkirke. Heinr. Hansen del. A. Nay lith. Danske Mindesmærker. Kjøbenhavn 1869. Høyen forklarer: »Ogsaa i det Indre er det Choret, som frembringer den største Virkning, hvad enten man nærmer sig Hovedgangen, hvor Høialtret saa malerisk afbryder Overblikket og derved giver Rummet bagved et Skin af større Dybde, eller man, staaende i Langhusets Sideskib, lader Øiet dvæle ved den fulde Sollysning i Chorets Sidegang og dens Modsætning til det dæmpede Dagslys i det foranliggende Kors«.

Af Høyens forklaring fremgaar helt klart, hvor aabent hans blik har været for domkirkens særegne lysforhold (jfr. s. 56), af Heinrich Hansens tegning, hvor nøje denne vor første arkitekturmaler har formaaet at fastholde det væsentlige. Gennem Kunstforeningen, der 1831 udsendte en radering efter Købkes maleri (gengivet s. 55, jfr. s. 56, note 43), og nu 1869 gennem Foreningen til Udgivelse af danske Mindesmærker, vilde Høyen gøre Aarhus Domkirke kendt i Folket, baade blandt læg og lærde.

opus)« som herved angives fuldført af biskop Eiler 1487, »da den store pest rasede« kan kun gælde hvælvne. Det er forstaaeligt, at en byherre kan føle trang til at lade en begivenhed af denne art mindes; med overhvælvningen opstod rummet¹⁴. Af indskriften paa hvælvet i Aarhus Domkirkes nordre korsarm lader sig direkte kun slutte, at dette parti af den store bygning først har staaet færdigt o. 1487. Indirekte, ved sammenligning med ribbernes form og den anvendte dekorationens art i kor og korpolygon, som her i forbindelse med vieindskriften har særlig interesse, slutter »Danmarks Kirker«¹⁵, at korets fire stjernehvælv og korpolygonens halve er blevet udført som sidste led i domkirkens store hvælvslagningsproces, men rimeligvis delvis samtidig med udsmykningen af nordre korsarm. I umiddelbar fortsættelse heraf bliver det dog, hvad angaar koret slaaet fast, at: »Biskop Jens Iversens storstilede udvidelsesprojekt må være afsluttet med østhvælvet, hvor hans, senere forsvundne våben anbragtes, kort før opstillingen 1479 af den af ham skænkede altertavle«. Ved denne sidste udtalelse, der konkluderer ud fra to uholdbare præmisser, geraader »Danmarks Kirker« i splid med sig selv. Efter at have konstateret, at overhvælvningen i koret er samhörrende med bygningen (korets mure og piller) er tidligere i »Danmarks Kirker«¹⁶ udtalt: Kalkmalede våbenskjolde angiver, at hvælvne var helt eller delvis færdige før biskop Langes død 1482«.

Der kan dog, paradoxalt nok, være noget rigtigt baade i, at korets hvælvslagning er *delvis samtidig* med nordre korsarms (fuldført 1487), og i at sætte Jens Iversen Langes navn i forbindelse med det eksisterende kor. Blot lader aastallet 1479 paa altertavlens votivindskrift og Langes forsvundne vaaben paa østhvælvet sig ikke bruge til en datering af den nuværende korbygningens fuldførelse. Det paradoxale beror paa, at ikke alle korhvælv tilhører samme byggefase, det vestligste, som støder op til korsskæringen skiller sig ud fra de 3½

[14] Saaledes foranlediget har ogsaa et par provster paa Samsø ladet sig selv og deres biskopper erindre, i Nordby 1494 og Onsbjerg 1462. Sidstnævnte sted er Jens Iversen omtalt som »salig«, hvoraf man maa slutte, at indskriften er mindst en snes aar yngre end begivenheden, som den omtaler. Ogsaa i Vejlbj kirke er overhvælvningen 1492 mindet ved en indskrift, der nævner biskop Niels Clausen. Niels M. Saxtorph: Jeg ser på Kalkmalerier. Kbh. 1967.

[15] D. K., s. 446.

[16] D. K., s. 273.

øvrigte. Herom har »Danmarks Kirker«¹⁷ følgende vigtige iagttagelse at anføre: »Dette hvælvfag (4. fag fra øst), der ved sin spidse ribbeprofil klart skiller sig ud fra korets øvrige fag (der har retkantede ribber i toppen), svarer i langt højere grad til midtskibets østligste fag (og korsskæringsfaget). Også bemalingen er overensstemmende med disse fag, hvilket indicerer en sammenhæng i opmuring og dekoration og antyder, at hvælvslagningen af koret er begyndt i vest«¹⁸.

At det nu staaende kors vestligste fag er blevet overhælvvet før de øvrige, stemmer udmærket overens med, at dette fags høj Kirkemure blev forhøjet i sammenhæng med midtskibet og korsskæringsens, og at arbejdet derpaa standsede¹⁹. Ja, det standsede, af den simple grund, at Jens Iversens ombygning af Aarhus Domkirke hermed var afsluttet. Havde det romanske kor omfattet to fag, vilde det have været naturligt, praktisk og økonomisk at forhøje begge langmurene i eet stræk fra vest til øst; hvis særlige grunde talte for at forhøje det vestlige særskilt, vilde man utvivlsomt med henblik paa arbejdets fortsættelse have afsluttet paamuringen med en fortanding mod øst, saaledes at der ved arbejdets genoptagelse kunne etableres forbandt mellem fagene, og endelig bemærker man, at af halkorets arkadepiller er blot de to vestligste kvadratiske i tværsnit, fordi alene dette par bestaar af afskrællet ældre murværk. Hvis det romanske kor havde omfattet to fag, vilde man næppe have undladt at udnytte det østlige par murpiller paa samme maade som det vestlige for herved yderligere at spare materiale og arbejdskraft. Men alle halkorets fire østligste hvælvingspiller er opført fra grunden i sengotisk tid, i fri luft, uafhængigt af det gamle, forhøjede og stadig funktionsdygtige kor.

De indbyrdes modstridende opfattelser af tidspunktet for korets overhælvning, som kommer til udtryk i »Danmarks Kirker«, lader sig forlige, saafremt man opgiver arkitekten Hack Kampmanns i 1907 fremsatte teori om, at Peter Vognsens romanske domkirkes kor har omfattet to fag²⁰. Antagelsen af existensen af et østligt fag bygger alene

[17] D. K., s. 452.

[18] Til D. K. s iagttagelse af forskellen i ribbeprofilet mellem det vestligste og de øvrige fag i koret kan her tilføjes, at det ikke blot er i profil, men ogsaa i føring el. forløb, at der findes divergenser.

[19] D. K., s. 247.

[20] Hack Kampmann: Domkirken i Aarhus. Arkitekten 1907, Bd. X, 1908, s. 397-398.

paa tilstedeværelsen af nogle kampesten i fundamentet, i forlængelse af det vestlige korfags langmure²¹. At det romanske højkor har haft apsis, slutter Kampmann og med ham alle senere arkitekturhistorikere ud fra de i det sengotiske kor sekundært indmurede, krumhugne granitkvadre: »... idet alle Fundamenter er optagne og hele Korpartiet opfyldt af temmelig dybe Gravkamre«²². Spørgsmaalet om det romanske kor har haft apsis eller ikke, kan her gerne staa hen; derimod maa der fremsættes tvivl om, at koret har været to fag langt. Hele processen i ombygningen peger i retning af, at den romanske kathedrals kor kun har omfattet ét fag, rimeligvis med apsis; kirkens østafslutning altsaa meget lig S. Bendts i Ringsted, og at det ene korfag i Jens Iversens sidste aar har gennemgaaet nøjagtig samme »gotisering« som den øvrige kirkebygning, hvorefter det gamle højalter er blevet prydet med den nye tavle, biskoppens votivgave med aarstallet 1479. Med andre ord: Bernt Notkes værk er udført til domkirkens gamle, korte, men forhøjede kor og ikke til det halkor, hvori den nu staaer. At den her virker tilpasset og harmonisk²³, skyldes at tavlen i bogstavelig forstand er blevet tilpasset de ændrede rumforhold. Paa hvilken maade vil blive drøftet i det følgende.

Arbejdets gang maa herefter anses for i store træk at have været følgende: o. 1477 stod midterskibet overhælvvet, paa samme tid eller kort efter fik korsskæringen og korets her til mod øst stødende (eneste) fag hvælv, hvorefter Jens Iversens gave blev stillet paa domkirkens højalter. 1487 var overhælvningen af nordre korsarm tilendebragt og opførelsen af et helt nyt kor godt i gang øst for det gamle. Halkoret har staaet færdigt før 1497, rimeligvis o. 1494, der angives som aarstallet for indvielsen af S. Christoffers kapel i retrokoret, hvor biskop Niels Clausen valgte sit begravelsessted.

At et saa stort og for hele kirkens rumvirkning og liturgiske funktion revolutionerende arbejde har taget tid og voldt problemer, siger sig selv. Ikke blot forudsatte den store tilføjelse nedrivning af den

[21] D. K., s. 139. J. Frederiksens opmaalingsplan, kopi i Nationalmuseet, udgør et meget svagt arkæologisk bevismateriale.

[22] H. Kampmann, op. cit., s. 398.

[23] E. M. s. 91 som indledning til kap. 12. Beskrivelse: »Den vældige altertavle, der måler 12 m. fra alterbord og til toppen af krucifixet øverst oppe, virker tilpasset og harmonisk i domkirkens højthvælvede interiør, – ikke underligt, da den er bygget til det nyopførte kor«.

romanske kathedrals østafslutning, om hvilken man næsten intet ved, men ogsaa tilslutningen til de ombyggede, forhøjede dele af den gamle bygning, hvis indre korkapeller bortfaldt, frembød tekniske problemer. Dog maa i denne forbindelse erindres, at man frit og ubesværet af hensynet til gudstjenesten i den gamle katedral har kunnet opføre størsteparten af det nye kor paa kirkegaardens areal mellem domkirke og domskole. Vanskelighederne, ogsaa for kirkens kontinuerlige brug, har beroet paa sammenføjnningen af nyt og gammelt.

Ingen af korbygningens malede indskrifter, vaabener og dekorationer afkræfter den bygningskronologi, som her er søgt etableret. En formodet rest af et Lange-vaaben under Christi fødder i retrokorets halve stjernehvælv²⁴ kan, om det nu forsvundne kalkmalerifragment er rigtigt tolket, være et mindesmærke. Der findes baade i domkirken og i nogle af stiftets sognekirker eksempler paa, at Jens Iversens vaaben er blevet malet efter hans død²⁵. I betragtning af denne biskops lange embedsperiode og store betydning for domkirkens fornyelse, maa det have været naturligt for Niels Clausen, der paa sin egen maade fuldførte værket, at anbringe forgængerens vaabenskjold netop her. Et andet sted i koret er Langevaabenet sikkert nok, i det østligste korlag mod nord, ved siden af stiftets vaaben og vis á vis kongevaabenet flankeret af et Bølle- og et Rosenkrantz-vaaben. Denne konstellation kan være lidt vanskelig at begrunde²⁶.

En slet bevaret indskrift i nordre sideskibs 1ste hvælvning fra øst²⁷ nævner Niels Clausen i forbindelse med et tilgrundegaet aarstal, hvilket er ærgerligt nok, da man maaske paa dette sted kunde have faaet en værdifuld oplysning vedrørende tidspunktet for korets overhvælvning og dekoration.

[24] D. K., s. 450.

[25] Niels Clausen har 1499 i forbindelse med domkirkens Trinitatis-alter ladet male flere af sine forgængerens vaabenskjolde. D. K., s. 396. De følges ogsaa smukt ad i Sødning Kirkes kor, hvis kalkmalerier er dateret 1491. Saxtorph, op. cit., s. 311ff., jfr. iøvrigt note 14.

[26] Konge- og dronningevaabners tilstedeværelse her, i søndre korsarm og i Udbyneder kirke (Saxtorph, op. cit., s. 313-315), hvor Niels Clausens malere har virket, lader sig dog nok i det mindste tolke som udslag af kongemagtens styrkede position over for Kirken. En saadan opfattelse af kongen som kristen »Helt« og biskoppen som baade den kirkelige og verdslige øvrigheds tjener kommer stærkt til orde i Niels Clausens interessante dekorering af domkirkens søndre tværskibsarm, der her omtales s. 56.

[27] D. K., s. 458.

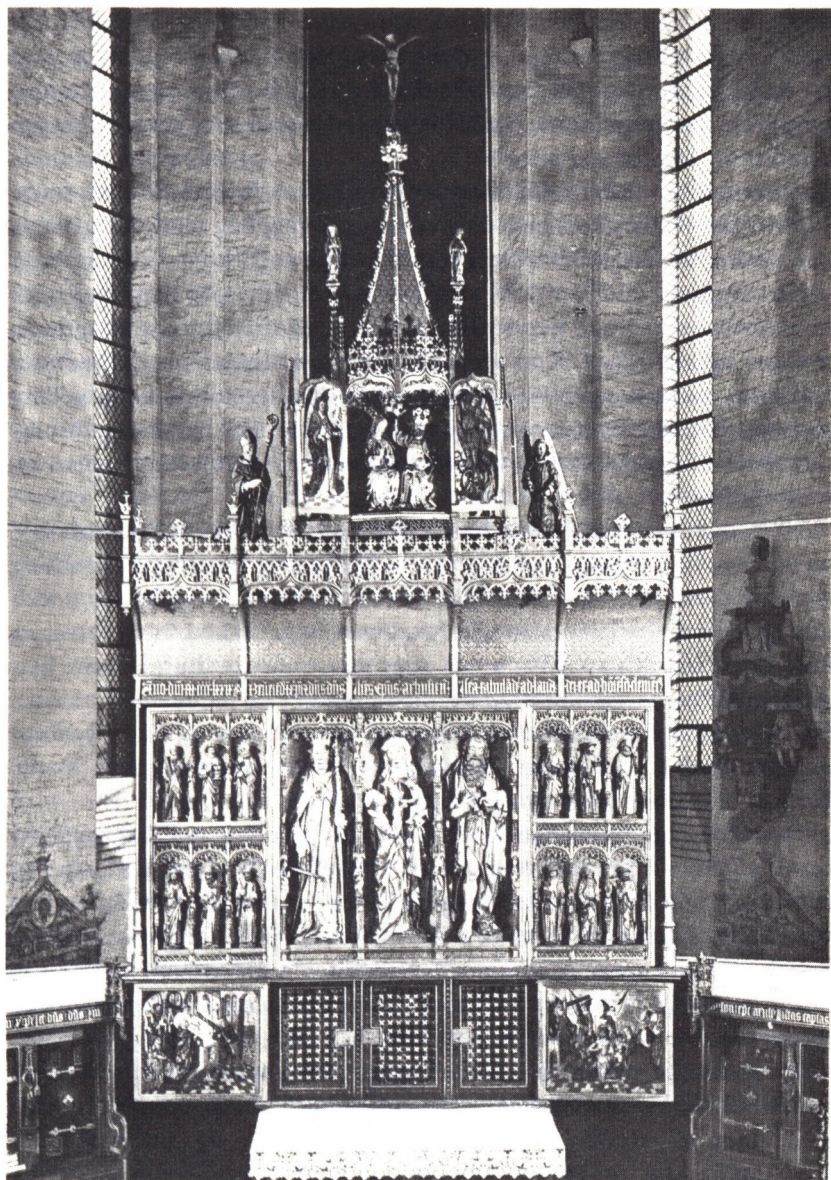
Vender man sig fra bygningen og dens kalkmalerier til inventaret i haab om at faa fastlagt gangen i udførelsen af den store kirkefornøelse, maa Bernt Notkes altertavle fremfor alt paakalde interessen. Der findes til den knyttet nogle aarstal af betydning at drøfte i forbindelse med Aarhus Domkirkes bygningshistorie.

Det tidligste vidnesbyrd om, at Jens Iversen har bestilt en altertavle hos Bernt Notke, er et brevudkast dateret 20. december 1478, hvoraf fremgaar, at den lybske mester trods opbrug af et betydeligt forskud paa honorar og egen kapital ikke har formaaet at overholde leveringsfristen. Anslaaer man – yderst forsigtigt – denne til et aarstid, har Jens Iversen tidligst kunnet bestille sin gave til domkirken i 1477, det aar, da han stiftede sit Mariakapel²⁸ og markerede overhælvningen af langhusets midtskib ved sin indskrift. Meget naturligt iøvrigt, at denne biskop, der havde begyndt katedralens gennemgribende ombygning i vest, bl. a. med opførelsen af sit eget (grav-)kapel og støt havde ført arbejdet frem mod øst, at han, da koret stod for tur, maatte være ivrig efter at sætte kronen paa sit værk, altertavlen, hans votivgave til domkirken. Lange maatte vel ogsaa føle tiden knap, han var en mand omkring de firs aar. Som almindelig bekendt meddeler tavlens votivindskrift, at den 1479 er skænket af Jens (Iversen Lange), biskop i Aarhus, hvilket ikke behøver at være ensbetydende med, at den er blevet opstillet i dette aar. 1482 vides Notke at have været i Aarhus, men anledningen til besøget kendes ikke nøjere²⁹. Et aar fra eller til, under alle omstændigheder maa opstillingen være sket paa domkirkens gamle alterbord, i domkirkens gamle, just forhøjede og nyhævede kor. Det treskibede halkor kan umuligt have staaet færdigt til udstyr kun to aar efter midtskibets og korsskæringens overhælvning; halkoret eksisterede ikke, næppe engang paa papiret, da Jens Iversen gjorde sin bestilling i Lybæk.

Forskellen mellem domkirkens gamle, under Jens Iversen o. 1480 forhøjede kor, som denne biskop vel lige netop naaede at se prydet med sin votivtavle, og efterfølgernes nye halkor var gennemgribende. Jens Iversens kor var enskibet og kort; bredde og højde i forvejen fastlagt ved de dimensioner, som var resultat af midtskibets ombygning. Lysvirkningen maa ogsaa have fulgt det forlængst fastlagte mønster. Østafslutningen kendes ikke, hverken den romanske eller den ombyggede, men helt sikkert er det, at Bernt Notkes tavle har

[28] D. K., s. 77.

[29] E. M., s. 54.

Bernt Notkes altertavle i Aarhus Domkirke, efter fot. 1970 af Lennart Larsen i E. Moltkes bog, bd. 2, fig. 4.

Skønt skarpt (og i bogen med farver) er denne gengivelse ikke mere objektiv end Heinrich Hansens lithografi (s. 43), for fotografen har arbejdet fra stillads og med elektriske projektører, der forvrænger, samtidig med at de afslører. Lyset i »Lysets Sæde« er mere naadigt, også mere sandt.

domineret ikke blot korrumbet, men ogsaa midtskibet. Hertil har ogsaa lyset bidraget, det er faldet helt anderledes paa dens skulpturer og malerier, direkte fra korvinduene forfra, fra siden; og altertavlens baggrund har været mørk, ialfald ikke saa lys som efter genopstillingen i halkoret, femten aar senere.

Aarsagen til, at byggeledelsen saa brat og saa fuldstændigt ændrede Aarhus Domkirkes kor, kendes ikke direkte, dog kan man uden videre gaa ud fra, at den skyldtes hensynet til liturgien. Biskoppen ønskede en mere pragtfuld gudstjeneste, som krævede et større og lysere korrum; konsekvenserne heraf kender alle, ikke mindst domkirkens nuværende præster og menighed. Kun ved mikrofoners og højtales hjælp er det lykkedes auditivt, men ikke visuelt at knytte den forbindelse mellem præsten ved alteret og menigheden i langhuset, der helt blev afbrudt, da Niels Clausen i 1508 lukkede højkoret i vest ved at rejse en lektorieskranke.

Hele den nye korbygning blev reserveret domkirkens præsteskab³⁰ og messen ved højalteret i det rummelige højkor herefter en handling mellem dette og Gud, som ikke direkte vedkom menigheden, under alle omstændigheder var umulig for den at følge. Ikke blot koret, men hele domkirken blev nyindrettet efter den ændrede liturgis krav, nye altre opstillet, vægdekorationer udført, møbler og paramenter anskaffet. Her, i forbindelse med undersøgelsen af den nye korbygning, »Lysets sæde«, vil opmærksomheden i første omgang gælde Bernt Notkes altertavle efter nyopstillingen i halkoret.

Den kom nu til at staa i helt andre omgivelser end forudset ved bestillingen, rykket tolv, tretten meter længere bort fra korbuen, og lægfolket, nok indesluttet af korskrankemuren, men fra predellaen og opefter frit i rummet. Lyset er stærkere koncentreret bagved end foran tavlen, der paa lidt afstand har silhouetvirkning. Af samme aarsag maa dens guld og farver virke mere afdæmpet end i de oprindelige omgivelser.

Spørgsmaalet rejser sig uvilkaarligt, om nyopstillingen af praktiske, æstetiske, men maaske især liturgiske grunde har krævet visse ændringer af Bernt Notkes oprindelige værk, og om saadanne ændringer, kun udført ti, femten aar efter afleveringen lader sig paavise. At besvare et saadant spørgsmål har sine vanskeligheder, bl. a. fordi ændringerne kan være udført af de samme haandværkere. som

[30] Ang. domkapitlets størrelse se D. K., s. 70.

arbejdede paa tavlen i Lybæk i tiden o. 1479. Skulde der være tale om ændringer og tilføjelser til Bernt Notkes oprindelige tavle, vil kun »udenværkerne«, topskabet med flankerende figurer af en biskop og en engel samt hovedskabets faste sidefløje, evt. kun deres malerier, komme i betragtning.

Om topskabet er oprindeligt eller en tilføjelse, har Notke-forskerne haft stærkt delte meninger om. Umiddelbart at se slutter skabet sig daarligt til den øvrige tavle, arkitektonisk, haandværksmæssigt og ikonografisk, alligevel kommer Erik Moltke³¹ til den absolutte overbevisning, at topskab og hovedskab er samtidige. Blot »en overfladisk undersøgelse« skulde vise dette. For en saadan undersøgelse giver forf. dog ingen dokumentation, saa paastanden maa staa for sit eget værd. Den lader sig ikke bestyrke derved, at Tallinntavlen ogsaa har topskab. En saadan disposition er intet særkende for Bernt Notkes værksted. Snedkermæssigt eksisterer ingen konstruktiv forbindelse mellem de to dele, topskabet er anbragt, stillet, eller som Erik Moltke udtrykker det: »smækket oven på« baldakinen, og om dette er sket umiddelbart, eller ti, femten aar efter hovedskabets samling kan næppe afgøres ved selv den mest grundige arkæologiske undersøgelse.

De forskere, som anser topskabet for en tilføjelse, støtter sig til den ældste beskrivelse af altertavlen, sognepræsten Johannes Rhumans skrift fra 1666, hvori det bl. a. hedder: »Offuen offuer det gamle Altere, haffuer Bisp Niels Claussøn ladet sætte et lidet Altere, som et Skab, med dørre for«³².

Originalt eller tilføjet? spørgsmaalet skal her foreløbig staa ubesvaret, idet dog tilføjes, at Erik Moltke finder, at topskabets krucifixgruppe virker: »Helt anderledes og forskelligt fra alt andet i Århustavlen«³³.

Ogsaa om de to friskulpturer, bispe- og englefiguren, der flankerer topskabet, hersker stor uenighed, hovedsagelig beroende paa divergerende opfattelser af de ældre skriftlige kilder. Rhuman meddeler, at bispefiguren skal forestille Jens Iversen, og at den knælende engel har holdt hans vaabenskjold. Beckett støtter sig til Hertels oplysning³⁴ om, at altertavlen skal være restaureret af Niels Clausen i

[31] E. M., s. 91.

[32] E. M. s. 100. Forf. anbefaler læsningen af Rhumans beskrivelse med følgende ord: »Den er god at få forstand af, især når det gælder senere forskeres anskuelser om topskabet som sekundær tilføjelse«.

[33] E. M., s. 228.

[34] C. V. Hertel: Aarhus Dom- og Cathedral-Kirke I, hefte 2, Haderslev 1809, s. 96

1514 og ved den lejlighed blevet forsynet med topskabet. Her ud fra slutter Beckett: »Den knælende Biskop tilvenstre er da efter al Sandsynlighed et Portræt af Niels Klausen«³⁵.

Skal bispefiguren forestille Lange eller Clausen? Erik Moltke mener at have fastslaaet, at det drejer sig om Iørstnævnte, hovedsagelig fordi han finder en vis lighed mellem den skaarne figur paa baldakinen og den malede paa stifterbilledet³⁶. Dette anses som bekendt for at besidde portrætlighed, hvilket ikke blot er ubevisbart, men højst usandsynligt, alene af den grund, at en firsaarig umulig kan være saa

[35] F. Beckett: *Altertavler i Danmark*. Kbh. 1895. Beckett har ikke som paastaet af E. Moltke (op. cit., s. 14, gentaget i modificeret form smstds. s. 272, note 6) ændret sin opfattelse af, at topskabet er en senere tilføjelse, da han 1926 udgav 2. bind af *Danmarks Kunst*. Problemet har vel ganske enkelt ikke forekommet ham rimeligt at nævne i de faa linier, der stod til raadighed i hans ypperlige oversigt over gotikken i Danmark.

Da problemet om topskabet er betydningsfuldt i den sammenhæng, som Notkes tavle her er behandlet i, skal henvises til det sted, hvor Beckett mest indgaaende redegør for sine overvejelser, i *Aarhus-bogen*. Kbh., MCMV, s. 123f. Han mener, at den gamle tradition, at skabet er en tilføjelse nok er rigtig, baade af ydre og indre grunde. Paa selve tavlen (storskabet) har de malede helgenfigurer paa gammeldags vis en cirkelrund guldglorie bag hovederne. Disse er ganske forsvundet bag de hellige paa overdelen (topskabet). Ogsaa indholdsmæssigt er topskabet en verden for sig. Beckett er af den opfattelse, at bispefiguren paa baldakinen maa være Niels Clausen. Motiveringen er i dette tilfælde ganske pudsigt. Fra sit høje stade synes bispefiguren at holde øje med kleresiet ved alteret. Hvis oplysningen om, at englen har holdt Jens Iversens vaaben er rigtig, mener Beckett, at man godt kan antage, at Niels Skade (Clausen) har sat den højt fortjente biskops vaaben op over den altertavle, hvis hovedparti jo var udført under Jens Iversen. Saa nær epitafie-altertavle-begrebet kom Beckett i 1905, men han foretrak dog at mene, at englen paa baldakinen har holdt et røgelseskar. Sluttelig maa noteres, at allerede Beckett sætter billederne af pesthelgenerne paa topskabets døre i forbindelse med Eiler Billes indskrift fra 1487 i nordre korsarm. Jfr. E. M. s. 121.

[36] E. M., s. 230, jfr. s. 16, første spalte ang. »den enkelte kunsthistorikers subjektive opfattelse«.

velkonserveret som fremstillet paa maleriet³⁷. Og om man finder lighed mellem det malede »portræt« og skulpturen, som er ganske raa, maa fuldstændig bero paa den enkelte kunsthistorikers subjektive opfattelse.

Lange eller Clausen? Ogsaa dette spørgsmål kan gerne staa ubesvaret en stund endnu; dog maa det til fordel for Lange veje tungt, at Rhuman uden tøven har bestemt det vaabenskjold, som englen har holdt, som værende Lange-slægtens tre roser.

Endelig er der hovedskabets to faste sidefløje, som bevirker, at altertavlen selv med hovedskabet lukket stadig folder sig fuldt ud i det store rum. Lige saa lidt som topskab og figurer paa baldakinen er disse i organisk sammenhæng med hovedskabet: »... står blot i forbindelse med midtskabet ved et par tarvelige, på bagsiden fastsømmede jernbånd, et foroven og et forneden på hvert skab ...«³⁸ Forsidens næsten totalt opmalede billeder slutter sig indholdsmæssigt til storskabets fremstillinger af S. Clemens, kirkens, og Johannes Døberens, Jens Iversens personlige værnehelgen, hvilket dog ikke udelukker den mulighed, at de kan være føjet til for at illustrere de hellige mænds historier. Skønt bagsidens malerier, paafaldende nok, er lige saa ruinerede, og dertil helt amatøragtig opmalede, er de interessante, saaledes som man ser dem fra retrokoret og østre koromgang lige oven over titulusindskriften. Det drejer sig om en biskop fremstillet i fuldt skrud paa søndre fløj og en Christoforus-figur paa nordre. Paa tavlens sekundære bagklædning oven over er biskop Niels Clausens fædrene og mødrene vaaben malet. Denne foretag-somme kirkefyrste synes virkelig at have pillet ved Jens Iversens altertavle, og ser man sig en smule omkring i det af ham indrettede, nye

[37] Om bispen paa stifterbilledet har faaet paamalet sin kalot i Lybæk 1479 eller i Aarhus 1482 er spørgsmaal, som kun kan interessere faa, og som ingen kan besvare. E. M., s. 168f. I stedet for hvor og hvornaar, kunne man stille spørgsmaalet hvorfor? »Kalotten« er en baret (birret), en gejstlig hovedbeklædning, violet for biskoppen. Fra slutningen af 1400'rne faar baretten den firkantede (kors-)form, som ses paa stifterbilledet i Aarhus Domkirke. Jfr. Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte II, sp. 745ff. Baretten benyttes ogsaa ved kirkelige handlinger bl. a. under korbønnen. Det kan være som følge af gejstlig indgriben (Niels Clausen?), at en maler (fra Lybæk?) har faaet Jens Iversen klædt paa efter sidste gejstlige mode. At ændringen er blevet nødvendig tyder ikke i retning af nærmere kontakt mellem maler og »model«.

[38] E. M., s. 92.

kor, mere end aner man omfanget af hans foranstaltninger og hans hensigt med disse³⁹.

Lige bag Aarhus Domkirkes højalter, i den lange bygnings midtakse, i østre koromgang og ind i retrokoret indrettede biskop Niels Clausen et kapel for Den hellige Christoforus, en helgen, som han overalt gjorde meget ud af, og som maa have været hans personlige værner. I dette saa fornemt placerede kapel valgte biskoppen sin grav op imod korskrankemuren med titulus-indskriften og under altertavlens lige omtalte bagsidebilleder. Til dække over graven lod biskoppen fremstille den endnu eksisterende, men stærkt nedslidte, kæmpestore gravsten, hvorunder han 1531 blev lagt til hvile. Hvilen varede kun til 1751, da Niels Clausens jordiske rester blev flyttet af hensyn til biskop Peter Hygoms grav. Ifølge Hans Pedersen Horsens blev kapellet grundlagt i 1494⁴⁰. Er denne oplysning korrekt, maa korbygningen da have staaet færdig, i hvert fald bragt under tag. Men den gennemgribende omdannelse af Aarhus Domkirke var hermed langt fra afsluttet. Højkoret maatte udstyres med inventar, hvoraf dele endnu er bevaret: Korstole, skabe (1508)⁴¹ og lysestage (1515).

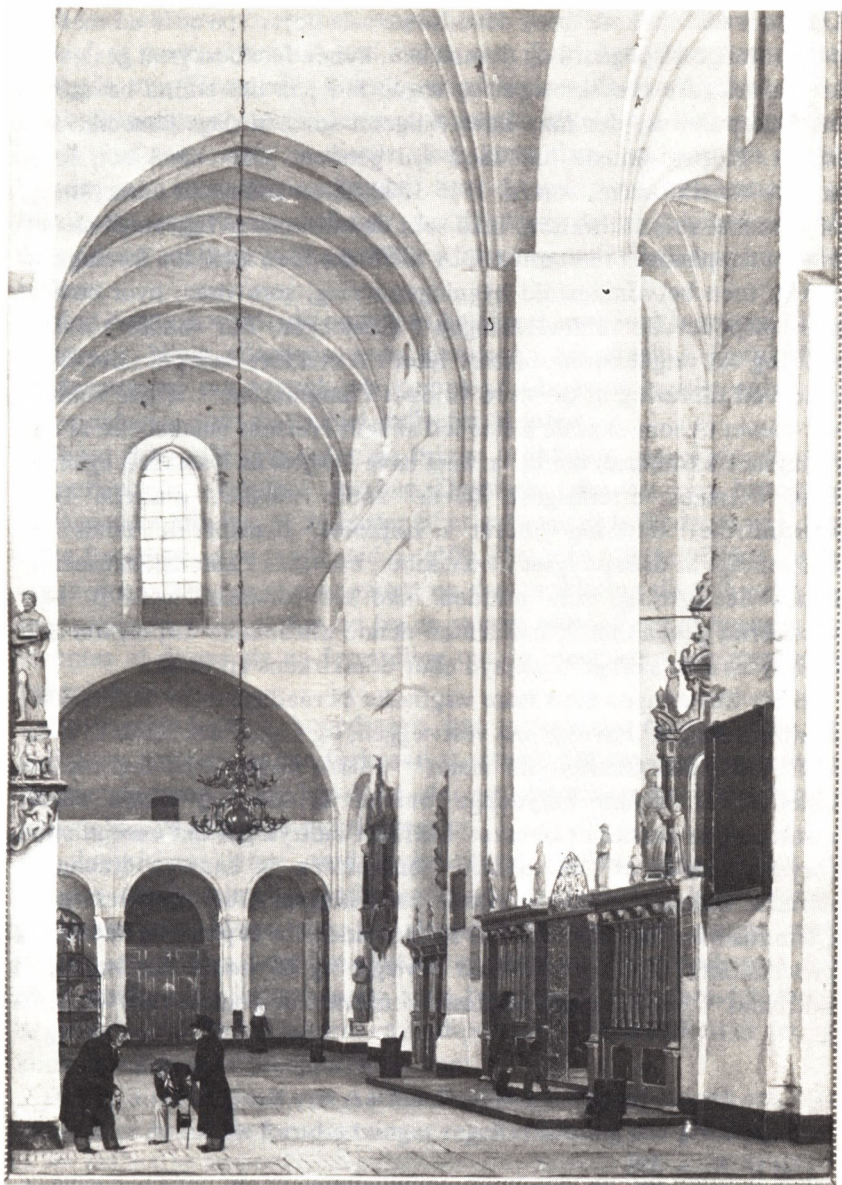
I 1508 rejste biskoppen en lektorieskranke tværs over korbuen og lukkede herved højkoret mod vest. Biskoppens sæde har efter almindelig skik været nord for kordøren med ryggen til korskrankemuren og menigheden. Hvad Niels Clausen videre lod iværksætte vest for koret i menighedens afdeling af domkirkebygningen, i dens tværskib og langhus har mindre interesse i forbindelse med »Lysets sæde«. Dog med een undtagelse: Hans omdannelse og dekorering af søndre tværskibsarm.

Naar biskoppen gjorde sin entré i domkirken, skete det med manér.

[39] Teoretisk eksisterer den mulighed, at det kan være Ove Bille, N. C.s efterfølger og den sidste katolske biskop i Aarhus, som har foranlediget disse billeder malet; men set i relation til omgivelserne er det mest rimeligt at betragte N. C. som initiativtageren.

[40] D. K., s. 76, jfr. s. 762 ang. gravstenen, som dateres til o. 1500. Den omtales her i forbindelse med Christoffer-kapellet og andre af N. C. foretagne indretninger i domkirken. D. K., s. 430, ang. Aarhus-breviaret, trykt i stiftsstaden 1519, der fejrer S. Christoffer med et helt rimofficium og to hymner.

[41] Man kan tvivle paa at disse inferiøre møbler er skabt til dette fremtrædende sted og faa sin tvivl styrket ved at erfare, at korskrankemurens inderside, bag skabe (og alter) har haft kalkmalerier. D. K., s. 417.

Christen Købke, parti af Aarhus Domkirke. Det indre af den nordre korsarm, maleri, 1829-30. Statens Museum for Kunst. Hannover nr. 24. Den da nittenaarige Købke malede prospekter af Aarhus Domkirke sammen med vennerne Gebauer og Høegh-Guldberg, men alene hans fortolkning røber Romantikens dybe forstaaelse af motivet, især lyset. Tilfældigt var det ikke, at Høyen paa samme tid gjorde sine opdagelser i kirken.

Gennem den lukkede bro, der i første sals højde spændte ud mellem den statelige bispegaard og domkirken, kunde han beskyttet gaa over i kirkens nordre tværskibsarm og træde ind paa det endnu bevarede, murede pulpitur, der maa have fungeret som en slags benediktions-loggia. Herfra skuede han mod syd gennem hele tværskibet, ind i søndre tværskibsarm, som o. 1515-1520 fik en storslaaet udsmykning, en veritabel rumdekoration, ikke som domkirkens øvrige vægmalerier blot et supplement til et alter. Dog lod biskoppen forinden foretage en enkel, men betydningsfuld bygningsændring, som viser, hvor bevidst man disponerede rumbelysningen i domkirken. Før søndre korsarm modtog sin vægdekoration, blev lyset i tværskibet dæmpet i betydelig grad ved tilmuring af de store vinduer i langmurene⁴². Disse vinduer var blevet til som et af de sidste led af Jens Iversens omskabelse af den romanske katedral, der bl. a. maa have tilsigtet en lysmæssig egalitet. Jens Iversens efterfølgere havde andre idealer, ønskede lyset koncentreret omkring alteret i højkoret, hvorfor de fandt det nødvendigt at dæmpe lyset i tværskibet, en ogsaa i æstetisk henseende logisk betragtning, som nutiden ikke har forstaaet; o. 1920 blev vinduerne genaabnet⁴³, hvadenten denne ufølsomme disposition skal bebrejdes Det særlige Kirkesyn eller domkirkens arkitekt.

Efter tilmuringen stod store vægflader til raadighed for dekoration i søndre korsarm, navnlig paa vestvæggen, og i aarene mellem 1515 og 1521 lod Niels Clausen sin maler⁴⁴ udføre nogle højst interessante billeder, af hvilke betydelige omend spredte og tildels stærkt restaurerede partier er bevaret. Stærkest indtryk gør det enormt store (bryst-) billede af Den hellige Christoforus og hans to drabanter, dernæst billedet af den tronende pave-helgen, Guds tjeneres tjener Clemens over bueaabningen til søndre sideskib, et point de vue for de processioner, som fra koret har bevæget sig ad søndre koromgang til sakristiet⁴⁵. Med levende interesse bemærkes dog ogsaa Niels Clausens

[42] D. K., s. 259.

[43] D. K., s. 331. Købkes berømte maleri af Aarhus Domkirkes tværskib fra 1831 (Kunstmuseet) giver, i modsætning til hans radering med samme motiv, et indtryk af de oprindelige, fine lyshold mellem tværskib og kor. Se ill. s. 55.

[44] Af Beckett i Danmarks Kunst II, Kbh. 1926, s. 395 benævnt Mikaelmesteren.

[45] D. K., s. 421.

vaabenskjold ovenover, saa nogenlunde paa linie med fem andre, hvoraf ét med sikkerhed kan tydes som Karl den Stores et andet muligvis som Hectors⁴⁶. I venlig erindring om de for domkirken o. 1920 ansvarlige myndigheder maa man give afkald paa bestemmelsen af de fire resterende vaabener. Paa korsarmens sydvæg, vis á vis biskoppens »benediktionsloggia« ses dronningerne Christines og Elisabeths meget store vaabener, der tillader at datere decorationen til tidsrummet mellem 1515 og 1520; af østvæggens billeder er kun lidt bevaret.

Med denne korttattede omtale er kataloget over Jens Iversens, Eiler Billes og Niels Clausens gode gerninger for Aarhus Domkirkes modernisering saa nogenlunde komplet i den kronologiske orden og sammenhæng, som materialet indbyder at følge.

Skønt ikke alle ting lader sig bringe urokkeligt paa plads, er den sengotiske og -katolske Aarhus Domkirke saa rig paa historisk-antikvariske minder, at de frister til at anlægge et helhedssyn paa den store fornyelse, som fandt sted o. 1500. Det maa i dette tilfælde, hvor sagen drejer sig om et monument og dets møblering tilvejebragt i én sammenhæng være muligt ud fra en samlet betragtning af bygning og inventar at danne sig en forestilling om de ideer, som har inspireret byggelejerne.

At byggelejerne i hovedsagen har været biskopperne, ikke et kollektiv, kapitlet, er paa forhaand at antage. Og det synes at være de tre mænds trang til selvhævdelse, der gør det muligt for eftertiden at trænge bag ved tingene ind til ideerne.

I domkirkens lange omdannelsesproces var beslutningen om at erstatte det gamle just ombyggede kor med et nyt, langt større, epokegørende. Hvem der tog denne beslutning kan næppe med sikkerhed udfindes, i det foregaaende er peget paa Eiler Bølle som den mest sandsynlige initiativtager; men bygningen maa være fuldført i begyndelsen af Niels Clausens embedsperiode, og helt sikkert er det, at korindretningen er tilvejebragt af ham.

Der er intet originalt ved Aarhus Domkirkes kor typologisk set. Det er en efter de lokale forudsætninger regelret løsning paa grundlag af et

[46] Olaf Olsen: De ni Helte. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1955, s. 119-128. Fig. 107 viser bl. a. Karl d. Stores Vaaben paa et metalstik fra o. 1460.

[47] Troels Dahlerup: Det danske Sysselprovsti i Middelalderen. Kbh. 1968, s. 289 om forholdet mellem domkapitel og biskop i Aarhus Stift i senmiddelalderen.

gammelkendt arkitektonisk mønster: Halkirkens, men her som talrige andre steder i Nordeuropa i senmiddelalderen, specielt anlagt paa et korrum. Fra karolingisk tid har man i Vesteuropa eksperimenteret med at omgive højkoret med et ambulatorium; det var hensynet til de i, under eller paa højalteret opbevarede relikvier, som længe var drivkraften i disse bestræbelser. Smukkeste foldede de sig ud i Nordfrankrig i 1200'rne, hvilket vi i Roskilde Domkirkes østparti har en aflans af⁴⁸. Men det sengotiske halkor adskiller sig væsentligt fra det højgotiske. Forskellen markerer sig først og fremmest derved, at hvælvhøjden i højkor og omgang er ens, eller omtrent ens. I dette forhold ligger en paavirkning fra den rene halkirke, fra romansk tid basilikaens modstykke. Halkirken blev foretrukket af tiggermunkeordenerne, der virkede i de store bysamfund, hvor de samlede folkemængder, der baade skulde se og høre bedst muligt. Men der er intet folkeligt ved Aarhus Domkirkes kor, tværtom. Biskopperne byggede ikke stiftets hovedkirke om af hensyn til menigheden i den lille, ubetydelige by.

I en halkirke raader helt andre lysforhold end i en basilika, den være med eller uden koromgang. Atter melder sig Roskilde Domkirke som et naturligt sammenligningsobjekt med Aarhus-katedralen.

I den sengotiske halkirke trænger lyset fra de høje vinduer dybt ind i kirkerummet, denne uhindrede spredning kan ikke finde sted i basilikaen paa grund af sideskibstagen. Sædvanligvis har højkoret i en gotisk omgangsbasilika sit eget (oven-)lys fra vinduerne i den øverste del af højkirkemuren, som rager frit op over koromgangens tag.

I Aarhus Domkirke er højkorets rum kun ved korskrankemuren udskilt fra det totale rum, hvilket fremkalder to væsentlige virkninger paa den, der opholder sig i korrummet: Dels en befriende følelse, dels en fornemmelse af, at lyset er indirekte, uvirkeligt⁴⁹. Endelig, og det er

[48] Hvorledes man i sengotisk tid uden indgriben i eksisterende bygningsdele kunde forsyne en romansk domkirke med koromgang viser domkirken i Osnabrück, hvis énskibede kor 1450 blev forsynet med omgang og retrokor ved en simpel tilføjelse. Die Kunstdenkmäler der Provinz Hannover. Hannover 1907, fig. 5.

[49] Det maa erindres, at ruderne ikke i middelalderen bestod af klart glarmesterglas, og at glasmalierier kan have været forudset. Højaltertavlen maleri af Gregorsmessen giver en forestilling om, hvorledes korvinduerne har set ud og virket, ogsaa i Aarhus.

et særkende for Aarhus Domkirkes halkor, dels forvoldt ved bibeholdelsen af den ældre kirkebygningens ydre korkapeller, dels ved tilføjelsen af retrokoret, er det lykkedes for bygmesteren yderligere at koncentrere lyset omkring højalteret. For denne effekts skyld maa vinduerne i tværskibet være blevet muret til, velsagtens kort tid efter korets opførelse.

Aarhus Domkirkes kor er ingen halkirke, det fremgaar af den maade, paa hvilken lyset er disponeret. Men bygningen staar i stor gæld til denne bygningstype, og meget tyder paa, saaledes som den i samme periode blev realiseret af Birgittinerne ved opførelsen af deres store klosterkirke i det nærliggende Mariager⁵⁰. Denne store, men i 1788 yderligt reducerede bygning har haft flere bemærkelsesværdige lighedspunkter med Aarhus Domkirkes kor, saavel i dimensioner som i konstruktioner. Karakteristisk for mange af den sene, saakaldt »borgerlige« gotiks teglstenskirker er bortfaldet af sammenhængen mellem de bærende og baarne led, piller og hvælv. Saaledes baade i Aarhus og Mariager, hvor de højt svævende hvælvs ribber »lander« oven paa pillerne, der passivt modtager deres tryk uden at fremkalde fornemmelsen af, hvorledes dette tryk fordeles og føres til grund. Den enkle konstruktionsmaade, der begunstiger en hastig opførelse, kan meget vel for Aarhus Domkirkes vedkommende have sin forklaring i, at de sjak af murere, som gennem en lang aarrække har arbejdet ved domkirkens ombygning, er blevet suppleret med nogle, der netop har været frigjort fra klosterkirken i Mariager. Skulde forholdene have artet sig saaledes, vilde murere fra Mariager uden tilpasningsvanskeligheder være gaaet i gang med den del af byggeriet i Aarhus,

[50] Høyen (Skrifter II, s. 195) erindrer Maribo i forbindelse med pillerne i Aarhus-koret.

som bestod i en nyopførelse. Formerne var de paa forhaand fortrolige med⁵¹.

De betragtninger, som bygherre og bygmester har gjort sig om halkorets arkitektur, især rummets lysvirkning har ikke været af naturvidenskabelig, næppe heller af æstetisk karakter. Det biskoppen maa have tilsigtet, var en passende ramme omkring en fornyet liturgi, og denne har naturligvis haft en teologisk baggrund. Titulus-indskriften afslører, i hvilken retning tankerne er gaaet.

Selv i den af Jens Iversen moderniserede skikkelse har domkirkens gamle korbygning ikke kunnet tilfredsstille de lysmetafysiske ideer, som biskoppen delte med sin samtid.

Opfattelsen af lysets væsen som guddommeligt⁵² var saa grundigt fastslaaet af Fædrene, især af Augustin og Dionysios, der henviste til Johannesprologen, at der skulde en reformation til at udrydde den. Og vigtigt er det at erindre, at ikke blot satte middelalderens teologer lighedstegn mellem begreberne inkarnation og illumination, men med Augustin opfattede man Christus som lys i egentlig, ikke blot metaforisk forstand, Ordet som »Lumen de lumini«. Høyen⁵³ afslutter sin uovertrufne ikonografiske redegørelse for Aarhus Domkirkes altertavle med nogle linier, som bør citeres i denne sammenhæng: »... øverst svæver den Korsfæstede, og hans Billede fandtes igjen paa

[51] Desværre lader det sig ikke præcisere, naar det store byggeri i Mariager blev afsluttet, men det synes at have været omtrent paa den tid, halkoret i Aarhus blev paabegyndt.

Ogsaa Helligaandsklostrets kirke i Randers (S. Mortens) har, hvad tekniske og dekorative enkeltformer angaar, mange lighedspunkter med Aarhus Domkirkes kor. Her maa arbejdet have været paabegyndt o. 1485 og afsluttet ti aar senere. I aaret 1500 anskaffede klostret den store altertavle (nu i Hald kirke), der ofte er blevet betragtet som en slags efterligning af Bernt Notkes. I koret var malet tituli for baade bygning og altertavle, de nærmeste sidestykker til den i Aarhus Domkirke.

I 1400'ernes sidste aartier var en bemærkelsesværdig byggekapaцитet i Østjylland; utænkeligt, at der ikke skulde have været en sammenhæng mellem de store byggepladser i Aarhus, Mariager og Randers. Vilhelm Lorenzen: *De danske Helligaandsklostres Bygningshistorie*. Kbh. 1912, s. 62ff.

[52] Edgar de Bruyne: *Etudes d'esthétique médiévale* III. Brugge 1946, s. 3ff., *L'esthétique de la lumière*. Otto von Simson: *The Gothic Cathedral*. Harper Torchbooks, 1964, s. 50ff. Wolfgang Schöne: *Über das Licht in der Malerei*. Berlin 1954, s. 55ff. O. Norn: *Lyset og spejlet. Kirkens Verden*, 1968, s. 161-166.

[53] L. N. Høyen, *Skrifter* II, s. 210.

Hostien nede ved Alterfoden, det er Lyskjærnen, som straalere gennem al Legendens brogede Farvespil«.

Medens den ældre middelalder lagde vægten paa lysets kamp mod verdens mørke og lod periodens, de romanske kirkebygninger med deres faa og smaa vinduesaabninger afspejle dette, anser man fra midten af 1200'erne lyset for den overalt nærværende første substans og dens spredning og emanation som det væsentlige. Alt lys er lys fra Guds lys. Paa omtrent samme tid bliver det skik at læse Johannesprologen ved slutningen af alle messer⁵⁴.

Efter Bonaventura maa de romanske kirkebygninger med deres tykke mure og smaa vinduer have forekommet teologerne utrolig forældede, om ikke i andre henseender saa i hvert fald som symbolbærere.

O. 1400'ernes midte gav Dionysios Kartheuseren opfattelsen af skønheden som objektiv og genskin af Guds skønhed, og hermed lysmetafysikken, sin sidste store opblomstring, hvis indflydelse tilkendegiver sig i den nordeuropæiske sengotiske arkitektur. Hvorfra de Aarhus-biskopper har deres tanker om lyset, lader sig næppe eftervise; ideerne var og havde længe været dominerende herhjemme. Birgittinerne er nævnt, Franciskanerne efter Bonaventura kunde føjes til, i begge tilfælde er lysmetafysikken stærkt befordret af disse ordeners mystiske islæt.

Overalt i Danmark ser man i løbet af 1400'erne, hvorledes lyset bryder ind i de hidtil saa dunkle kirkerum, ofte stærkest i koret. I mangfoldige tilfælde er det romanske kor blevet revet ned til fordel for en ny østafslutning, tresidet eller lige, men i alle tilfælde rigeligt forsynet med vinduer, der har givet korrumbet en overvældende lyskraft i forhold til skibet. Det lader sig paavise, at saadanne ombygninger i Aarhus Stift er inspireret fra højeste sted⁵⁵.

Betragter man atter nyindretningen af Aarhus Domkirkes kor i tiden o. 1500, denne gang paa billed- og arkitekturteologisk baggrund, vil det næppe være for uveligt at forsøge rekonstrueret det hændelsesforløb, der hidførte sammenhængen. En ufravigelig forudsætning for at naa et troværdigt resultat maa dog være, at de direkte arkæologiske

[54] J. A. Jungmann: *Missarum sollemnia*. Herder, 1962, Bd. 2, s. 555f.

[55] O. Norn: »Som David saa Bathseba i det Bad«. *Kulturminde*. Ny række, Bd. V, Kbh. 1965, s. 61.

vidnesbyrd ikke modsiger den uden for selve værket begrundede helhedsopfattelse.

Da Niels Clausen havde genrejst domkirkens hovedalter i det nye kor, lod han Bernt Notkes altertavle opstille i en lidt ændret skikkelse. Den var o. 1479 blevet til som biskop Jens Iversens votiv-altertavle, hvilket giverindskriften og stifterbilledet markerede. Nu, ti-femten aar efter giverens død gjorde Niels Clausen sin forgængers gave til hans epitafie-altertavle⁵⁶ ved oven paa baldakinen at anbringe to skulpturer forestillende Jens Iversen og en engel med hans vaabenskjold. Saaledes, figurlig talt, sørgede Niels Clausen for sin forgængers optagelse i Himlen.

De to figurers stilling forudsætter en fælles genstand for deres knælen, og man kan holde det for sandsynligt, men ikke bevise, at topskabet, der ikonologisk staar for sig selv, er tilføjet af Niels Clausen i den hensigt yderligere at markere altertavlens himmelzone og motivere, at Jens Iversen blev afbildet for anden gang, nu som salig. Maria himmelkroning betyder Kirkens triumf, idet Maria ud fra den almindelige udlægning af Højsangen opfattes som Christi Brud, Kirken. At de to i himlens port tronende flankeres af ærkeenglene Gabriel og Michael behøver ingen speciel forklaring.

Men Niels Clausen havde andre bevæggrunde til at udbygge Bernt Notkes arbejde end pieteten over for giveren.

Paa sin nye plads, efter lektoriet opstilling, var menigheden berøvet synet af domkirkens højaltertavle; dog havde kirkegængerne i midtskibet et behov for at blive mindet om den messe, der fejredes ved alterbordet nedenunder. Dette behov imødekom Niels Clausen ved at lade topskabet stille oven paa baldakinen. Naar det stod lukket, saa man nede fra skibet malerierne af de to pesthelgener Sebastian og Antonius, hvis paakaldelse at dømme efter indskriften paa hvælvet i nordre korsarm havde aktuel interesse. Det højt rejste krucifix, synligt for alle i midtskibet erindrede til stadighed menigheden om, at korsofret blev fuldbyrdet i himlen samtidig med, at det fandt sted paa jorden, under messen ved højalteret nedenfor. Denne hilsen fra

[56] Reallexicon zur deutschen Kunstgeschichte, Bd. V, sp. 921ff. Epitaphaltar, især sp. 922: »Altarretabel mit Stifterdarstellungen sind meist Votivaltare und werden erst zu E., wenn sie das Totengedächtnis des Stifters erhalten«.

korset⁵⁷, denne erindring var efter nyindretningen, hvad biskoppen lod tilflyde menigheden fra sin og præsternes tjeneste i det afstængte højkor.

Niels Clausen glemte ikke sig selv, hverken for mindet om forgængerer eller hensynet til menigheden.

I begyndelsen af 1490'erne, da opførelsen af Aarhus Domkirkes nye kor nærmede sig afslutningen, fik biskopperne, den i 1490 resignerede Eiler Madsen og den residerende Niels Clausen travlt med at reservere sig de fornemste gravsteder; Jens Iversen hvilede siden 1482 i det af ham stiftede Mariakapel i domkirkens vestende. Eiler Madsen maatte vige lidt ud til siden, han grundlagde et Helligtrekongers kapel i koromgangens nordøstlige hjørne og blev begravet her i 1501⁵⁸. Niels Clausen valgte, som allerede nævnt, i 1494 hæderspladsen i retrokoret lige bag højalteret, hvor hans gravsten fik lov at ligge, indtil stedet i 1709 blev omdannet til sakristi. 1751 flyttede man hans kiste for at skaffe plads til biskop Hygums. Det er nu dennes navn, der staar at læse i gulvet, hvor tidligere Niels Clausens gravsten laa. Pietistens pietet over for sin katolske forgænger var dog saa stor, at dennes jordiske rester blev flyttet nærmere korskrankemuren og højalteret. Løfter man blikket til altertavlens bagklædning dukker hans og Den hellige Christoforus' billeder op over korskrankemurens titulusindskrift. De alene erindrer nu paa stedet om, hvor fremtrædende en plads Niels Clausen tildelte sig selv i »Lysets sæde«.

Ved at annektere bagsiden af Jens Iversens votiv- og epitafiealter gav Niels Clausen Bernt Notkes værk en tredie funktion, den blev nu ogsaa hans mindetavle.

Hvorvidt ikke blot malerierne paa de faste sideskabes bagside skyldes Niels Clausens initiativ, men om disse sideskabe i deres helhed er hans tilføjelse til Jens Iversens tavle, vil maaske bedre lade sig bedømme, naar konservator Verner Thomsen er kommet lidt videre med tavlens restaurering⁵⁹. Foreløbig kan man gøre sig sine tanker ved

[57] Om et lægmands- eller korbuekrucifix eksisterer ingen oplysning. Jfr. dog D. K., s. 555 vedr. krucifix fra o. 1685. I beretningen fra det ikonografiske symposium paa Fuglsang, 29. aug. - 3. septbr. 1976 vil forf. fremkomme med en redegørelse for »Det gotiske krucifix og den gotiske messe«.

[58] D. K., s. 78 og 454.

[59] Jeg takker konservator Verner Thomsen fordi han saa beredvilligt har drøftet Aarhus-tavlens problemer med mig i Brede i vinteren 1977-78.

at konstatere, at malerierne paa denne del af tavlen er saa langt daarligere bevaret end alle de øvrige. Dette forhold kunde skyldes en ringere kridering, end den, Bernt Notkes medhjælper i Lybæk præsterede.

Til yderligere belysning af Niels Clausens selvhævdende personlighed kan man pege paa hans dyrkelse af Den hellige Christoforus, hvis billede ledsager hans eget, ikke blot paa epitafiemaleriet, men paa hans korkaabe og hans gravsten. Særlig instruktivt er dog det kæmpemaleri, der danner midtpunktet i søndre tværskibsarms dekoration.

Christoffer var en af de fjorten Nødhjælperne, populær i anraabelsen om hjælp mod den uforvarende død. Hans alter og billede blev derfor ofte anbragt lige inden for kirkedøren, iøjnefaldende paa grund af sin usædvanlige størrelse. Men også, hvad angaar Niels Clausens forkærlighed for den folkekære helgen, kan man have sine tvivl om biskoppens bevæggrund. Denne skyldtes næppe hensynet til menigheden. S. Christoffers kapel bag højalteret var svært tilgængeligt for andre end præsterne, og døren i søndre tværskibsarms gavlj tjente ikke som byfolkets hovedadgang til kirken, men forbandt denne med Sakristigaarden, et kompleks af kannikerresidenser m. v., der stødte op til domkirkens søndre korsarm. Billederne paa vestvæggen her er først og fremmest faldet præsterne i øjnene, naar de drog fra koret til sakristiet.

Den hellige Christoffer var ifølge legenden fysisk stor og stærk; hans hu stod til at tjene Den mægtigste herre, at denne er Kristus, fandt han omsider ud af, og saa gik da kæmpen i Guds tjeneste. Paa denne baggrund lader Christoforus sig opfatte som helt⁶⁰, uden at han dog blev optaget i disses kreds, som overalt nød stor popularitet i senkatolsk tid, ja ikke mindre efter reformationen, da heltene indgik i fyrstedyrkelsen⁶¹. Fire heltestatuer kronede saaledes Christian IV's »Kæmpetaarn« paa Koldinghus for blot at nævne et kendt dansk eksempel paa, hvorledes en evangelisk fyrste kunstnerisk har udtrykt opfattelsen af sig selv som helt, eller overmenneske, om man vil.

Interessant i ikonologisk henseende er det, at man i Niels Clausens udmaling af domkirken træffer kirkefyrstens vaabenskjold i sammenhæng med heltens og dronningernes, alle som accessorier til billedet af

[60] S. Christoffer ligner Hercules, er som han født til at tjene, udtaler Emile Måle i *L'art religieux du XIIIe siècle en France*. Paris 1931, s. 280.

[61] O. Norn: *Hesselagergaard*. Kbh. 1961, s. 61, note 38.

S. Christoffer. Det maa være tilladt heri at se en tilkendegivelse af, hvorledes biskoppen vurderede sin egen tjenergerning. I denne periode, navnlig blandt de højere staaende og dannede gejstlige, var det ikke helgenernes mere eller mindre fantastiske eventyr, der fangede interessen, men de ideer, som de hellige personer kunde repræsentere. Denne nye, af humanismen farvede opfattelse giver sig i kunsten udtryk ved, at helgenbillederne bliver mindre en fremstilling af mirakuløse hændelser end af store personligheder, der er i besiddelse af denne eller hin uovertræffelige dyd eller form for aandskraft. Ogsaa i denne henseende er der grund til med Beckett at sammenholde kalkmalerierne i Aarhus Domkirke og i Udbyneder kirke⁶², hvor den enkelte figur udfylder en hel hvælvingskappe.

Skal man sammenfattende kort karakterisere de sidste katolske biskoppers nyindretning af Aarhus Domkirke, forekommer den afgørende ændring at bestaa i rummets todeling og inventarets fornyelse. Under Niels Clausen er det gaaet hastigt med ombygning og nymøbleri. Alt skulde sættes op i kæmpeformat: bygning, altertavle, gravsten, kalkmaleri – eftermålet.

Om halkorets enkle bygningsformer er talt, om inventarets kunstneriske kvaliteter er det knapt værd at tale. Dette gælder forsaavidt ogsaa altertavlen. Hvor stor og prægtig, den end forekommer, saa er dens figurer smaalige i formen, selv midterskabets storfigurer trykkede og klemte som dukker i deres papæske. Forskellen mellem, hvad malerne i Lybæk og i Nederlandene kunde præstere, maa brat være gaaet op for alle den dag i 1491, da Memlings Grevenraden-Alter blev opstillet i Hansestadens domkirke.

For biskopperne i Aarhus har det afgørende ikke været de kunstneriske, men de liturgiske kvaliteter, og disse var ikke her anderledes eller bedre end alle andre steder i Nordeuropa i 13- og 1400'rne⁶³, præget af korrummets udvidelse af hensyn til de mange

[62] Beckett: Danmarks Kunst II. Kbh. 1926, s. 405ff.

[63] Theodor Klausner: Kleine abendländische Liturgiegeschichte. Bonn 1965, s. 147f. Aimé-Georges Martimort: Handbuch der Liturgiewissenschaft. Bd. I, Herder 1965, s. 187. Motiveringen for ærkebiskop Birger Gunnersens istandsættelse og ombygning af Lunds Domkirke i beg. af 1500'rne var oprettelsen af en ny storslaaet gudstjenesteordning, men Kong Hans forlangte, at der ved ombygningen af den ærværdige kirke skulde tages antikvariske hensyn. Beckett: op. cit. s. 188. N. K. Andersen i Den danske Kirkes Historie III. Kbh. 1965, s. 85ff.

gejstlige og de hermed følgende akustiske forhold, der løste Gudsordet fra alteret og henviste det til lektoriet. Og som andre nordtyske fløjaltertavler indbyder ogsaa Bernt Notkes værk mere til betragtning end den direkte befordrer messens liturgi.

Ogsaa i Aarhus Domkirke maa Helligkorsalteret⁶⁴ tillige have været kirkens lægmands- eller sognealter og haft sin traditionelle plads for østenden af midtskibet, velsagtens i tilknytning til lektoriet, der midt paa brystværnet viste en dommedagsskulptur. Saadan var indretningen almindeligvis, og med højalterets isolation i det nye kor har det næsten været paakrævet, at kirken fik et centralt placeret sognealter, der paa en maade gjorde det ud for et højalter nr. 2. Disse sognealtre var paa grund af deres anbringelse i særlig grad reformatorerne en torn i øjet. Peder Palladius krævede dem fjernet, fordi de spærrede menigheden adgang til koret. Saaledes var det for de smaa sognekirkers vedkommende, ikke altid for de store ordens- og domkirkers. Med disses udstrakte kor vidste reformatorerne ikke altid, hvad de skulde stille op. I Roskilde Domkirke stod højkoret tomt, indtil enevældens konger og dronninger møblerede det med deres sarkofager. I Aarhus rykkede den jyske adel ind i højkoret; men Frederik II sørgede ved sin reces af 21. nov. 1576 for, at dens gravminder ikke kom til at rage op over gulvet. Baade i Roskilde og Ribe domkirker holdt den evangeliske menighed sig i begyndelsen til lægmandsalteret, i Haderslev⁶⁵ samlede den om et nyrejst alter i højkoret.

Om hvorledes reformationen paa dette punkt har ytret sig i Aarhus Domkirke er man uden direkte viden. At højaltertavle og lektorium blev staaende, er sikkert, men om den evangeliske menighed en tid har søgt lægmandsalteret, eller om den straks har taget højkoret i besiddelse og set stort paa altertavlens papisterier, vides ikke. Maaske har Bernt Notkes værk paa grund af sin pragt beskyttet sig selv. Helt ufølsom i kunstnerisk henseende var man ikke paa reformationstiden, og at omredigere tavlen i evangelisk-luthersk aand forekom velsagtens uoverkommeligt.

Blot fem aar efter at Niels Clausen var blevet bisat i den grav, han saa prætentivt havde forberedt o. 40 aar tidligere, stødte reforma-

[64] D. K., s. 78.

[65] O. Norn: Krucifix og alter i Haderslev domkirke. Haderslev Stiftsbog 1977. Haderslev 1977, s. 5-12.

tionen hans efterfølger Ove Bille fra tronen i »Lysets sæde«. Hierarkierne paa jorden og i himlen blev afskaffet og alterlysene blegnede i Evangeliets klare dag. Som metafor lod lyset sig dog ikke fortrænge. Dette er vor salmebog et tydeligt vidnesbyrd om. Skønt de to lys paa alteret har vanskeligt ved at gøre sig gældende i dagslyset, for ikke at tale om det elektriske, tillader Peder Palladius⁶⁶ dog at de tændes til hæder og ære for Christi legeme og blod, men allermest for at oplyse vore hjerter ved det lys, som findes i Skriften.

[66] Peder Palladius' Visitatsbog, udgivet af Lis Jacobsen. Kbh. 1925, s. 37f.